

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Хронологія пізнього Трипілля

Сучасна археологічна література свідчить про зростаючий інтерес дослідників до тих періодів і культур, що стоять на межі найважливіших етапів стародавньої історії людства. Вивчення їх допомагає встановити зв'язок часів і деякою мірою висвітлює складні процеси формування нових етнокультурних утворень. Зрозумілим є, зокрема, прагнення до поглибленого дослідження пізніх фаз розвитку трипільської культури, що завершують на Правобережжі України і в Молдавії епоху енеоліту або знаменують (за Т. С. Пассек¹) початок бронзового віку. Коло проблем, пов'язаних з пізньотрипільськими пам'ятками, досить широке. Це, насамперед, причини й шляхи деградації Трипілля, його внесок у формування місцевих культур епохи бронзи. Одним з першочергових завдань, від яких залежить розв'язання багатьох інших, є встановлення періодизації відомих нині пізньотрипільських пам'яток, їх відносної і абсолютної хронології. Значимість цієї проблеми полягає ще в тому, що від датування пізнього Трипілля залежить встановлення абсолютної хронології багатьох інших культур Південно-Східної Європи доби енеоліту — середньостогівської, ямної тощо.

У 1935 р. Т. С. Пассек визначила найпізнішу фазу Трипілля (γ/II); зарахувавши до неї переважно поселення і могильники Північного Причорномор'я (Усатове та ін.)². Слід зазначити, що на той час було відомо близько 15 трипільських пам'яток. Після того, як В. П. Петров та Є. Ю. Кричевський провели розкопки в Городську на Волині³, Є. Ю. Кричевський⁴ і Т. С. Пассек⁵, зіставивши матеріали Усатового, Городська та їх аналогів, виділили пізній (городсько-усатівський) етап трипільської культури, до якого належали пам'ятки великого територіального діапазону. В загальній схемі періодизації, запропонованій Т. С. Пассек в 1949 р.⁶, пізнє Трипілля було поділене на два етапи — початковий (C/I— γ/I) та заключний (C/II— γ/II). Тут малися на увазі й локальні відміни, бо під літерою С об'єднувалися пам'ятки Подніпров'я, Подністров'я і Побужжя, а під літерою γ — поселення й могильники причорноморської зони.

Локально-хронологічна схема Т. С. Пассек швидко знайшла визнання археологів. Вона і тепер застосовується для систематизації нових матеріалів, що надходять у науковий обіг. Однак вона має свої вади, які з часом стають все помітнішими. Обмежена кількість її підрозділів

¹ Т. С. Пассек, Неолит Поднестровья (V—III тыс. до н. э.).— Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе доисториков и протоисториков. М., 1966, стор. 92.

² T. Passek. La céramique tripolienne.— ИГАИМК, вып. 122. М.—Л., 1935.

³ В. П. Петров. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.).— Трипільська культура. К., 1940, стор. 339—382; Є. Ю. Кричевський. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.).— Там же, стор. 384—451.

⁴ Е. Ю. Кричевский. О процессе исчезновения трипольской культуры.— МИА, № 2. М.—Л., 1941, стор. 245—253.

⁵ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949.

⁶ Там же.

не може вмістити всіх пам'яток трипільської культури, що поповнили нашу джерелознавчу базу за останні 20 років. Так, якщо наприкінці 40-х років було відомо близько 30 пам'яток найпізнішого Трипілья, то тепер — понад 200. Стало очевидним, що далеко не всі вони одночасні. Етап С/І—С/ІІ (γ/І—γ/ІІ), який включає різночасові пам'ятки, не відбиває їх дійсного хронологічного співвідношення, а самі літери С і γ вже не можуть показати локальної специфіки поселень різних районів від Пруту до Дніпра й від Полісся до Чорного моря.

Необхідність нового підходу до розчленування Трипілья (в тому числі його пізніх етапів) не підлягає сумніву. Можна, зокрема, дещо поліпшити стару схему, застосувавши більш дрібні підрозділи (наприклад, етапи С/І 1, 2, 3..., С/ІІ 1, 2, 3... тощо), як це зробили румунські археологи для модернізації хронологічної схеми культури Кукутені⁷. Однак і в цьому випадку періодизація матиме суттєві недоліки: нові пам'ятки, що не підійдуть до вже встановлених рубрик, не можна буде включати у схему без її перебудови; крім того, вона, як і раніше, не відбиватиме локальних відмін.

В основу хронологічного розчленування Трипілья пропонуємо взяти тип пам'ятки (запропонована Ю. М. Захаруком структурна одиниця археологічної культури), що характеризується певними часовими та територіальними межами⁸. Групи однотипних пам'яток, що послідовно змінюють одна одну на певній території, визначають у сукупності зміст значного періоду (етапу) в розвитку культури — раннього, середнього чи пізнього. Кожну таку групу доцільно називати за пам'яткою, відкритою вперше або вивченою краще за інші⁹.

При визначенні груп однотипних пам'яток пізнього Трипілья * виникають значні труднощі, пов'язані із станом джерел: більшість пізньотрипільських пам'яток представлено лише підйомним матеріалом; майже відсутні поселення, досліджені повністю або на широкій площі; нечисленні могильники відомі тільки в кількох районах. З цих причин не вдається виявити всі ознаки, характерні для кожного типу пам'ятки (знаряддя праці, форма жител і планування поселень, поховальний обряд тощо). Визначальним фактором тут є здебільшого кераміка. Особливості керамічних комплексів різних поселень — чи не єдиний критерій для встановлення хронологічної послідовності різнотипних пам'яток, бо стратифіковані пізньотрипільські поселення майже невідомі. У зв'язку з цим особливого значення набувають випадки так званої горизонтальної стратиграфії, коли кілька різночасових поселень розташовані близько одне від одного.

Типологія трипільської кераміки ґрунтується на загальній тенденції зміни її форми та орнаментативності: поступово зменшується відсоток типового трипільського посуду з розписом; кількісно збільшується група кухонного начиння, прикрашеного шнуром; зникають грушовидні посудини, з'являються присадкуваті глечики з високою конічною шийкою та різноманітні горщики. Помітно змінюються чаші: замість конічних виникають напівсферичні із загнутим досередини краєм, а згодом — напівсферичні, а також чаші з косо зрізаним досередини потовщеним краєм¹⁰. Слід зауважити, що в окремих мікрорайонах темп розвитку куль-

⁷ Цим шляхом пішов С. М. Бібіков, який розчленував раннє Трипілья на три послідовних етапи А/І, А/ІІ, А/ІІІ (С. Н. Б и б и к о в. О хронологическом разделении памятников Триполья-А и типа Гумельницы (Алдень II) на Юго-Западе СССР.— Доклады и сообщения..., стор. 93—99).

⁸ Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури.— Археологія, т. XVII. К., 1964, стор. 12—42.

⁹ Там же, стор. 28.

* У цій статті йдеться про найпізніші трипільські пам'ятки. Початкові фази пізнього Трипілья (С/І—γ/І, за Т. С. Пассек) ще тісно пов'язані з розвинутим етапом культури й повинні розглядатися разом з ним.

¹⁰ Ю. М. Захарук. Проблеми археологічної культури..., стор. 37.

тури (зокрема, кераміки) міг уповільнюватися, в інших — прискорюватися.

У I томі «Археології Української РСР»¹¹ детально описані майже всі пізньотрипільські локальні групи, тому ми розглянемо окремі аспекти матеріальної культури, важливі для хронологічної характеристики пам'яток в окремих районах.

Подністров'я. У басейні Дністра міститься майже половина відомих нині пізньотрипільських пам'яток, що об'єднуються у кілька локальних груп.

У Верхньому Подністров'ї (від витoku Дністра до гирла р. Серет) зосереджена група однотипних пам'яток (Кошилівці-Обоз, Семенів-Зеленче, Сухостав, Кунісівці)¹², серед яких найбільш відомим є поселення поблизу с. Кошилівці. Своєрідність пам'яток кошиловецького типу полягає, насамперед, у переважанні в керамічному комплексі (майже 90%) посуду з відмуленої глини, прикрашеного поліхромним розписом; тут міститься багато посудин, що типологічно тяжіють до розвинутого Трипілья (грушовидні горщики, біконічні келихи, «біноклі», конічні миски тощо). Їх можна було б віднести до самого початку пізнього Трипілья, однак наявність опуклотілих амфор з двома ручками, а також (хоч і в невеликій кількості) напівсферичних чаш свідчить, що вказані пам'ятки стоять на переході до найпізніших підрозділів цієї культури на Верхньому Дністрі.

Від кошиловецьких помітно відрізняється група пам'яток касперівського типу (Звенячин, Митків, Пребиківці, Репужинці, Кошилівці — Товдри тощо), названа так за поселенням біля с. Касперівці на р. Серет, відкритим Ю. Полянським у 1928 р. З них лише у Звенячині¹³ та Миткові¹⁴ здійснено розвідувальні розкопки, на інших пам'ятках зібрано незначний підйомний матеріал.

Керамічний комплекс зазначених поселень, в якому переважає кухонний посуд із домашньою черепашки, характерний великою кількістю чаш з потовщеним краєм, зрізаним досередини або дуже загнутим (рис. 1, 10). Близько 30% цих чаш у Звенячині та Миткові прикрашені по зрізу вінець або під краєм шнуровим орнаментом у вигляді коротких прямих і косих відбитків чи оперізуючих ліній.

Горщики звичайно слабо профільовані, мають невисоку шийку і досить широке горло із заокругленими та відігнутими назовні краями вінець (рис. 1, 9). На денцях часто є невисокий кільцевий піддон, розчленований глибокими вм'ятинами. Наліпні, ледь сплюснені ручки, іноді прикрашені зверху двома конічними горбиками (рис. 1, 13). Зрідка трапляються горщики інших типів, а також невеличкі амфори з конічними кришками.

Кухонний посуд прикрашений насічками або відбитками різних штампів, іноді наявні конічні наліпи. Приблизно 15% цієї кераміки (головним чином чаші) оздоблено шнуровим орнаментом.

Столовий посуд з відмуленої глини становить 4—5% керамічного комплексу. Це напівсферичні чаші, невеличкі амфори з плоскими ручками, горщики. Розпис (коричневою фарбою) у вигляді косої сітки або стрічок, що сходяться під кутом, трапляється дуже рідко.

¹¹ Археологія Української РСР, т. I. К., 1971.

¹² С. Nadaczek. La colonie industrielle de Koszylowce. Album des fouilles. Leopold, 1914; С. А. Судаків. Поселення трипільської культури біля с. Семенів-Зеленче.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 104—111; В. П. Краєв. Изучение поздне трипольских памятников в Верхнем Поднестровье.— КСИА АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 133—135.

¹³ Розкопки Ю. М. Захарука в 1954 р. Матеріали зберігаються у Львівському історичному музеї.

¹⁴ Дослідження Б. О. Тимошука в 1954 р. Матеріали зберігаються у Чернівецькому краєзнавчому музеї.

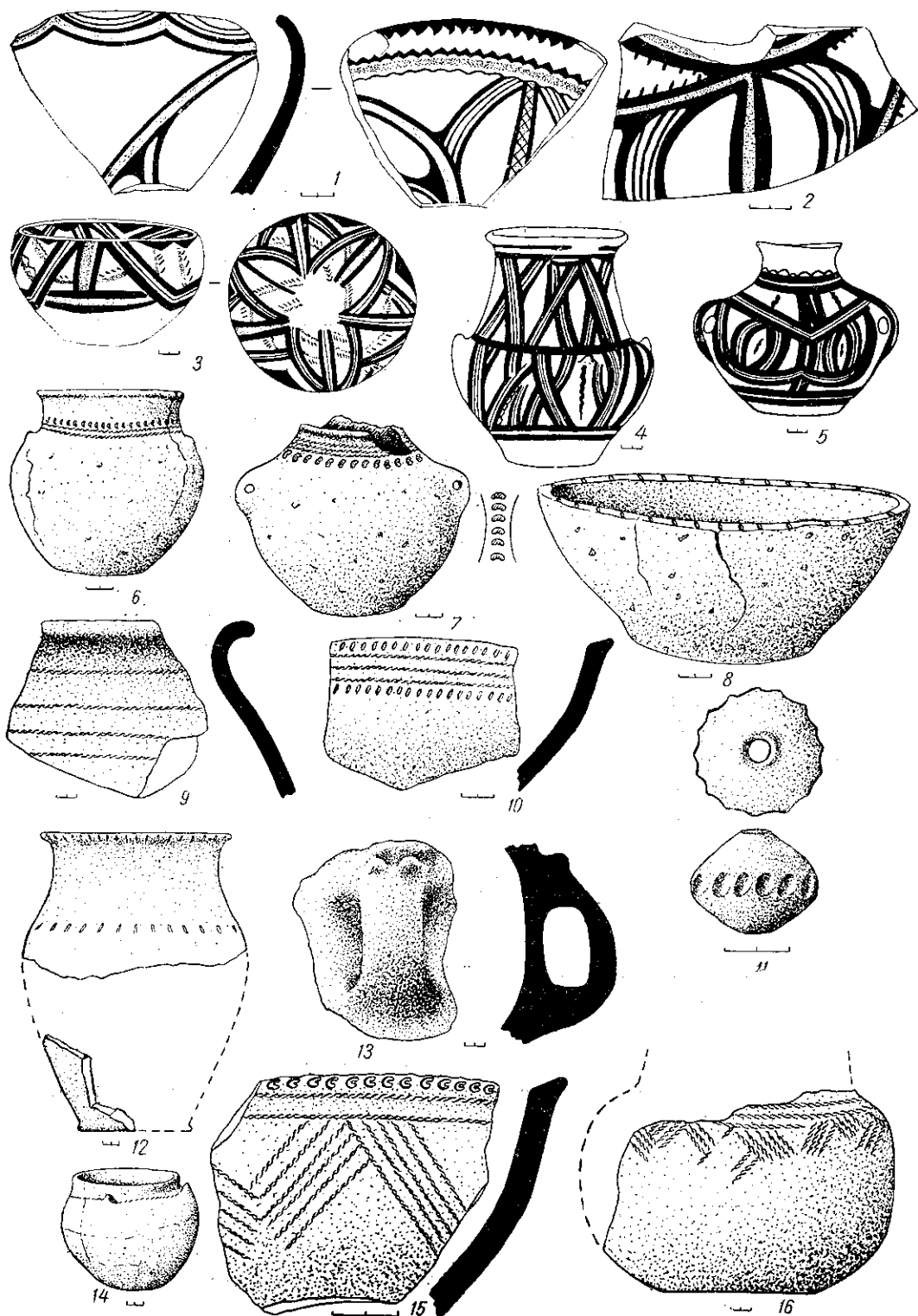

Рис. 1. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я: 1-2, 16 - Дарабани, 3-8 - Вихватинці, 9-11, 13 - Звенячин, 12, 15 - Стіна, 14 - Цвіклівці.

Серед іншого інвентаря слід назвати біконічні глиняні пряслиця з круглими вм'ятинами (рис. 1, 11). Пластинка наявна на кількох уламках стилізованих статуєток (Звенячин).

Не підлягає сумніву більш пізній вік пам'яток касперівського типу порівняно з кошиловецькими, хоча прямий генетичний зв'язок між ними не простежується. Якщо він навіть мав місце, то ці дві групи відокремлені щонайменше двома-трьома проміжними хронологічними ланками, досі не виявленими. Можливо, верхньодністровське Трипілля, представлене кошиловецькими пам'ятками, не набуло дальшого розвитку, а касперівські пам'ятки з'явилися тут пізніше, внаслідок інфльтрації з Середнього Дністра.

Середній Дністер (від гирла Збруча до м. Рибниці) густо насичений пам'ятками, на яких у загальних рисах можна простежити безпервну лінію розвитку пізнього Трипілля¹⁵. Біля початку її стоїть поселення в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.¹⁶ Звідси походить переважно столовий посуд (глибокі конічні миски, біконічні горщики, амфори з кришками, напівсферичні чаші із загнутим до середини краєм), розписаний чорною та червоною фарбами. Основні орнаментальні мотиви його такі: овали й напівовали з широким стрічок, відрізки стрічок, що сходяться під кутом, трикутники, зубці тощо. Трапляються солярні знаки й зображення птахів¹⁷. Для кераміки Жванця характерні такі самі риси, що й для посуду початку пізнього Трипілля, проте за більшістю ознак поселення знаменує пізніші його фази. Пам'ятки, аналогічні Жванцю, поки що не відомі, але групу подібної кераміки знаходимо в матеріалах верхнього шару поселення в с. Дарабани¹⁸ (рис. 1, 1, 2). Очевидно, в майбутньому цей шар (Дарабани II), цілком віднесений Т. С. Пассек до етапу γ /I її періодизації (або Кукутені В), можна буде розчленувати на кілька послідовних горизонтів.

До найчисленнішої пізньотрипільської групи пам'яток в зоні Середнього Дністра належать поселення Солончени II (верхній шар)¹⁹, Волчинець, Гедирим, Шолданешти, Тарасове, Подойма тощо та Вихватинський могильник у Молдавії²⁰.

На поселеннях вихватинського типу, здається, переважав столовий розписний посуд, хоча відсоток кухонної кераміки з домішкою черепашки дуже значний: з 230 посудин у могильнику 130 столових. Це напівсферичні чаші, опуклотілі горщики, глечики з високою конічною шийкою, кулясті амфори з кришками тощо (рис. 1, 3—5). Основними мотивами розпису є відрізки стрічок з кількох смужок, що сходяться під кутом, овали, звисаючі напівкруглі фестони, зигзаг, коса сітка. Дуже часто використовувалася червона фарба, що надає цьому посуду ще більшої декоративності.

Кухонна кераміка — це переважно широкогорлі горщики з опуклим тулубом, кулясті амфори, рідше напівсферичні чаші (рис. 1, 6—8). Горщики та амфори найчастіше прикрашені біля основи шийки трьох-чотирма конічними чи круглими горбиками з штамповим або шнуровим орнаментом. Шнуром прикрашено більше 25% кухонного посуду з Вихватинців, причому мотиви цього орнаменту досить різноманітні: гори-

¹⁵ Т. Г. Мовша. О северной группе поздне трипольских памятников.— СА, № 1. М., 1971, стор. 31—53.

¹⁶ Т. Г. Мовша. Поздне трипольское поселение в с. Жванець.— КСИА АН СССР, вып. 123. М., 1970, стор. 84—93.

¹⁷ Там же, рис. 26—28.

¹⁸ T. Passek. La céramique..., табл. XV; її ж. Поздне трипольские поселения на Днестре.— КСЦИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 44.

¹⁹ Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солончени II.— КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965, стор. 91—100.

²⁰ Т. С. Пассек. Новые данные о поздне трипольских поселениях на Днестре.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5 (25). Кишинев, 1955, стор. 15—29; її ж. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 140—182.

зонтальні оперізуючі ряди, вертикальні відрізки, дугоподібні відбитки («серпики»), зигзаг тощо.

Звичайною для всього пізнього Трипілля Лісостепу є пластика значених пам'яток (стилізовані антропоморфні статуетки, що мають сплюснену круглу голівку з наскрізними проколами по краю), хоч у Вихватинцях трапились три дуже схематичні фігурки, типові для пам'яток причорноморських степів.

Крім описаних, у Середньому Подністров'ї (переважно в його північній частині) зосереджена ще одна група пізньотрипільських поселень, серед яких найбільш відомими є Цвіклівці у гирлі р. Смотрич²¹. Слід також згадати верхні горизонти поселень Дарабани, Стіна*, Поливанів Яр, Барсуки, Мерешівка та ін.²²

У керамічному комплексі пам'яток цвіклівецького типу переважає кухонний посуд із домішкою черепашки — здебільшого горщики з слабо профільованим видовженим тулубом і досить широкою шийкою, прикрашеною відбитками штампа й насічками біля основи і по краю вінець (рис. 1, 12). Значно рідше трапляються горщики з більш опуклим тулубом, оздоблені відбитками шнура й конічними наліпами (рис. 1, 14), притаманними для пам'яток вихватинського типу. Поширені чаші з потовщеним плоским чи косо зрізаним досередини краєм, орнаментовані шнуром по зрізу чи у верхній частині (рис. 1, 15). Такий самий орнамент мають невеличкі посудини з кулястим тулубом та високою циліндричною шийкою (рис. 1, 16). Столовий посуд характеризують напівсферичні чаші, амфори з кришками з монохромним чорним розписом (стрічки, фесони, зигзаг, коса сітка тощо).

Зазначені поселення майже ідентичні пам'яткам касперівського типу на Верхньому Дністрі. Відмінність полягає лише в тому, що на останніх рідше зустрічається розписний посуд.

Послідовні зміни в керамічних комплексах вказаних пізньотрипільських груп на Середньому Дністрі (зменшення кількості столового посуду, зміна форм, зокрема поява чаш з потовщеним краєм) дають підстави вважати більш ранніми пам'ятки типу Жванця, пізнішими — вихватинські й найпізнішими — цвіклівецькі²³. Ця послідовність підтверджена й деякими стратиграфічними даними, зокрема заляганням характерного посуду з шнуровим орнаментом (тип Цвіклівці) над матеріалами жванецького типу на епонімному поселенні²⁴.

Причорноморські степи. В степах Північно-Західного Причорномор'я (включаючи пониззя Пруту) зараз відомо близько 60 пізньотрипільських пам'яток, що становлять кілька хронологічних груп.

До першої входить відомий комплекс у с. Усатове під Одесою, який складається з поселення, двох курганних та двох ґрунтових могиликів²⁵. Близько 20 курганів, аналогічних усатівським, досліджено також у пониззі Дністра поблизу сіл Паркани, Суклея, Тернівка, Тудорове тощо²⁶.

²¹ Т. Г. Мовша, Новое поздне трипольское поселение Цвякловцы в Среднем Поднестровье.— СА, № 1. М., 1964, стор. 131—145.

* Розкопки М. Л. Макаревича в 1959 р.

²² Т. С. Пассек. Новые данные..., стор. 17, 22, 24; Т. Г. Мовша. О северной группе..., стор. 35—37.

²³ Т. Г. Мовша. О северной группе..., стор. 33—46.

²⁴ Т. Г. Мовша. Раскопки трипольского поселения в с. Жванец.— АИУ, вып. III. К., 1971, стор. 126.

²⁵ В. И. Селинов, Е. Ф. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г.— СА, т. V, 1940, стор. 239—257; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 189—215; О. Ф. Лагодовська. Пам'ятки усатівського типу.— Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 95—108; М. Ф. Болтенко. Стратиграфія и хронология Большого Куяльника.— МАСП, вып. 1. Одесса, 1957, стор. 24—33.

²⁶ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон, 1903; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 205—209; А. И. Мелюкова. Курган усатовского типа у с. Тудорово.— КСИА АН СССР, вып. 88, 1962, стор. 74—83.

У керамічному комплексі пам'яток усатівського типу переважає (близько 80% на поселенні Усатове й трохи менше в курганах) кухонний посуд із значною домішкою товченої черепашки. Найвні такі основні форми посудин, як горщики, високі з опуклими плічками (рис. 2, 7), присадкуваті з округлим тулубом, великі опуклотілі зерновики заввишки близько 1 м, амфори з двома ручками (рис. 2, 6), напівсферичні чаші й широко відкриті миски з різким перегином профілю біля основи високої шийки тощо. Близько 90% кухонного посуду прикрашено шнуровим орнаментом у вигляді ліній, що оперізують тулуб, зигзага, косої сітки, «серпиків». Значно рідше трапляються відбитки штампа, «перлини», пальцеві защіпи.

На Усатівському поселенні виявлено невелику кількість посуду (1,4%) з домішкою дрібного піску й лощеною, відполірованою до блиску поверхнею²⁷. За формою й орнаментом він майже не відрізняється від кухонного. Іноді орнамент затертий білою пастою.

Столовий розписний посуд пам'яток усатівського типу (18% — на поселенні, понад 30% — в курганах) дуже схожий з вихватинською керамікою. Відрізняється він від останньої менш вишуканим розписом (рис. 2, 1—2).

Серед іншого інвентаря слід зазначити характерні усатівські глиняні антропоморфні статуетки, стилізовані, з кубічним постаментом-тулубом та вигнутою довгою шиею. Жіночі фігурки з більш реалістичними рисами, звичайні для пам'яток Середнього Дністра, тут майже невідомі.

У могильниках знайдені металеві вироби. Це плоскі мідні сокири-тесла, шила, долота у вигляді видовженого, овального в перетині стержня з черешком для держака (рис. 2, 5). Зброя представлена двома типами мідних кинджалів — великими полум'яподібними або підтрикутними клинками з нервурою та отворами в основі для закріплення держака (рис. 2, 3), а також підтрикутними невеликими клинками без нервюри (рис. 2, 4).

Від пам'яток усатівського типу, зокрема від поселення Усатове, помітно відрізняється за складом кераміки поселення Маяки в пониззі Дністра²⁸. Кухонний посуд (83% керамічного комплексу) тут прикрашений переважно штампованим орнаментом; шнур у системі орнаментативі становить 42%. Посуд з лощеною, відполірованою поверхнею в Маяках займає 11% керамічного комплексу. Широко представлені відкриті миски з різним перегином профілю (рис. 2, 11), напівсферичні чаші (рис. 2, 12), горщики (рис. 2, 10); трапляються посудини з вертикальними або ледь похилими досередини стінками (рис. 2, 9). Лише 6% столової розписної кераміки; це в основному напівсферичні чаші з опуклими боками та загнутим досередини краєм (рис. 2, 8).

Глиняна пластика поселення аналогічна статуеткам пам'яток усатівського типу (рис. 2, 14). Є також кілька фігурок із сплюсненим, злегка вигнутим торсом, округлими плічками й овальною в перетині шиею (рис. 2, 13).

Можливо, до пам'яток типу Маяків належать і розташовані неподалік, але зовсім зруйновані поселення поблизу сіл Паланка, Слободзея, Градениці²⁹, а також деякі кургани Нижнього Дністра.

Окрему хронологічну групу становлять пізньотрипільські пам'ятки межиріччя Дністра і Дунаю, які вивчені ще недостатньо. Незначний

²⁷ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу.— Археологія, т. XXI. К., 1968, стор. 50—78.

²⁸ В. Г. Збенович. Поселення усатовського типа у с. Маяки.— МАСП, вып. 7. Одеса, 1971, стор. 192—200; його ж. Кераміка усатівського типу..., стор. 77.

²⁹ Розвідки експедиції ІА АН СРСР під керівництвом Г. І. Мелюкової.

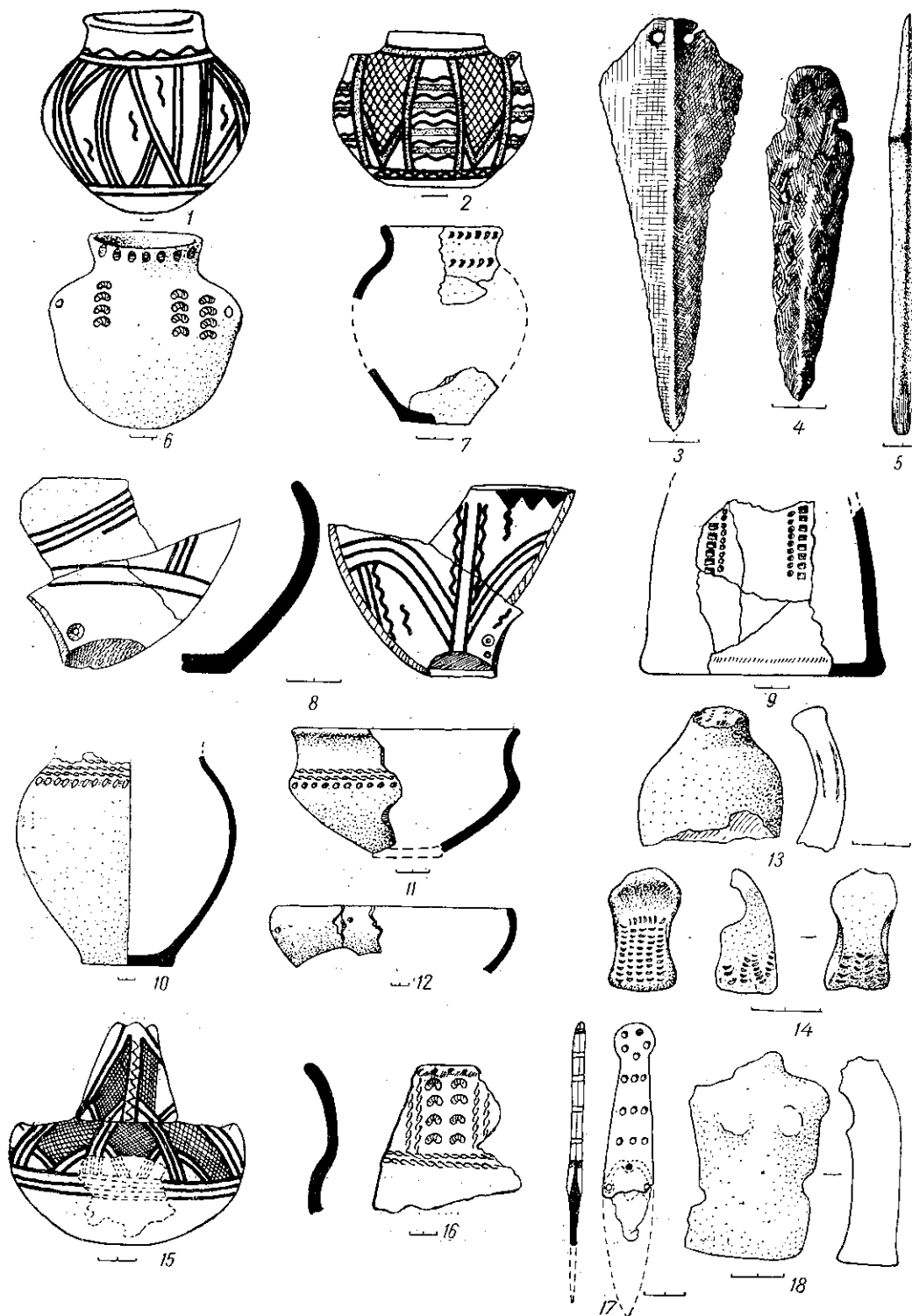

Рис. 2. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Північного Причорномор'я: 1, 3-7 — Усадове, 2 — Тудорове, 8-14 — Маяки, 15 — Бреїлиця, 16, 18 — Фолгешті, 17 — Нерушай.

матеріал одержано з поселень Фолтешті і Стойкани³⁰ в пониззі р. Прут (Румунія). Тут цілком домінує кухонна кераміка з домішками піску, товченого вапняку, шамоту, черепашки. Здебільшого вона прикрашена штампом. Шнуровий орнамент (рис. 2, 16) трапляється рідше, ніж на посуді з Усатового та Маяків. Розписний столовий посуд в Фолтештах та Стойканах дуже нечисленний: це фрагменти присадкуватих широких амфор і високих конічних кришок до них. Такі амфори знайдені в курганах біля с. Бреїлиця на нижньому Дунаї³¹ (рис. 2, 15) та в деяких інших пунктах. Глиняна пластика нечисленна й дуже схематична (рис. 2, 18). Серед поодиноких металевих виробів слід назвати кинджали, близькі за формою до кинджалів другого типу, знайдених в Усатівських курганах (рис. 2, 17).

До описаної групи пам'яток, очевидно, належать кургани поблизу сіл Сарата, Нерушай, Болград та в інших пунктах Дністро-Дунайського межиріччя (рис. 7)³².

Отже, в Північно-Західному Причорномор'ї можна виділити три послідовні групи пізньотрипільських пам'яток. Найбільш ранніми є усатівські, що виникли, очевидно, після появи більш північних, вихватинських і частково співіснували з останніми. Їх змінюють пам'ятки типу Маяків, в матеріалах яких простежено дальше «зникнення» трипільських рис. Завершальна фаза розвитку Трипілля представлена тут поселеннями і могильниками Дністро-Дунайського межиріччя.

Попруття. Донедавна єдиною пізньотрипільською пам'яткою, відомою в середній течії Пруту, було поселення Городище (Румунія), досліджене Г. Думитреску в 1929 р.³³ Розвідками, проведеними М. А. Кетрару в 1958—1960 рр. по лівих притоках Пруту — Кам'янці, Лопатнику й Чугуру, виявлено 10 нових поселень (Кубань, Костешті, Варатик, Друци тощо)³⁴, які належать (за підйомним матеріалом) до досить ранніх підрозділів пізнього Трипілля.

Тут, біля с. Кубані, зібрано переважно столовий розписний посуд, що становить близько 80% всього керамічного комплексу. Це в основному великі опуклотілі горщики з широкою шийкою і відігнутими вінцями (рис. 3, 1—5, 8), а також напівсферичні чаші із загнутим досередини краєм (рис. 3, 6, 7). Поверхня посудин часто вкрита рожевим ангобом. Розпис темно-брунатний або чорний, іноді доповнений червоною фарбою. Основний мотив його — стрічки з чотирьох — десяти паралельних смужок (часто облямованих зигзагом, «хвилею» або зубцями), що сходяться під кутом або перехрещуються. З внутрішнього боку горщиків та мисок по краю вінець іноді чорною фарбою нанесено трикутники вершиною донизу (рис. 3, 5, 7). Зрідка виступає мотив косої сітки. Вільна площа між двома відрізками стрічок, що сходяться під кутом у кількох випадках, заповнена ланцюжком ромбів з боковими гачками (рис. 3, 6).

³⁰ M. Petrescu-Dămbovița, J. Casan, C. Mateescu. Săpăturile arheologice dela Foltesti.— SCIV, I, 1951, стр. 249—266; M. Petrescu-Dămbovița. Cetățuia dela Stoicani.— Materiale arheologice privind istoria veche a RPR, v. I. București, 1953, стр. 112—116.

³¹ N. Harțuși, I. T. Dragomir. Săpăturile arheologice de la Brăilița.— MSA, v. III, București, 1957, стр. 139—144.

³² И. Т. Черняков. Позднетрипольский курган у с. Сарата Одесской обл.— КСОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, стр. 32—37; Н. М. Шмаглей, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.— МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, стр. 5—115; Л. В. Субботин, Н. М. Шмаглей. Болградский курганный могильник.— Там же, стр. 116—129.

³³ H. Dumitrescu. La Station préhistorique de Horodiștea sur le Pruth.— Dacia, IX—X, 1945, стр. 127—163.

³⁴ Н. А. Кетрару. Позднетрипольское поселение у с. Кубань в Молдавии.— Материалы и исследования по археологии и этнографии МССР. Кишинев, 1964, стр. 81—90; його ж. Археологические разведки в долине р. Чугур.— Там же, стр. 255—272.

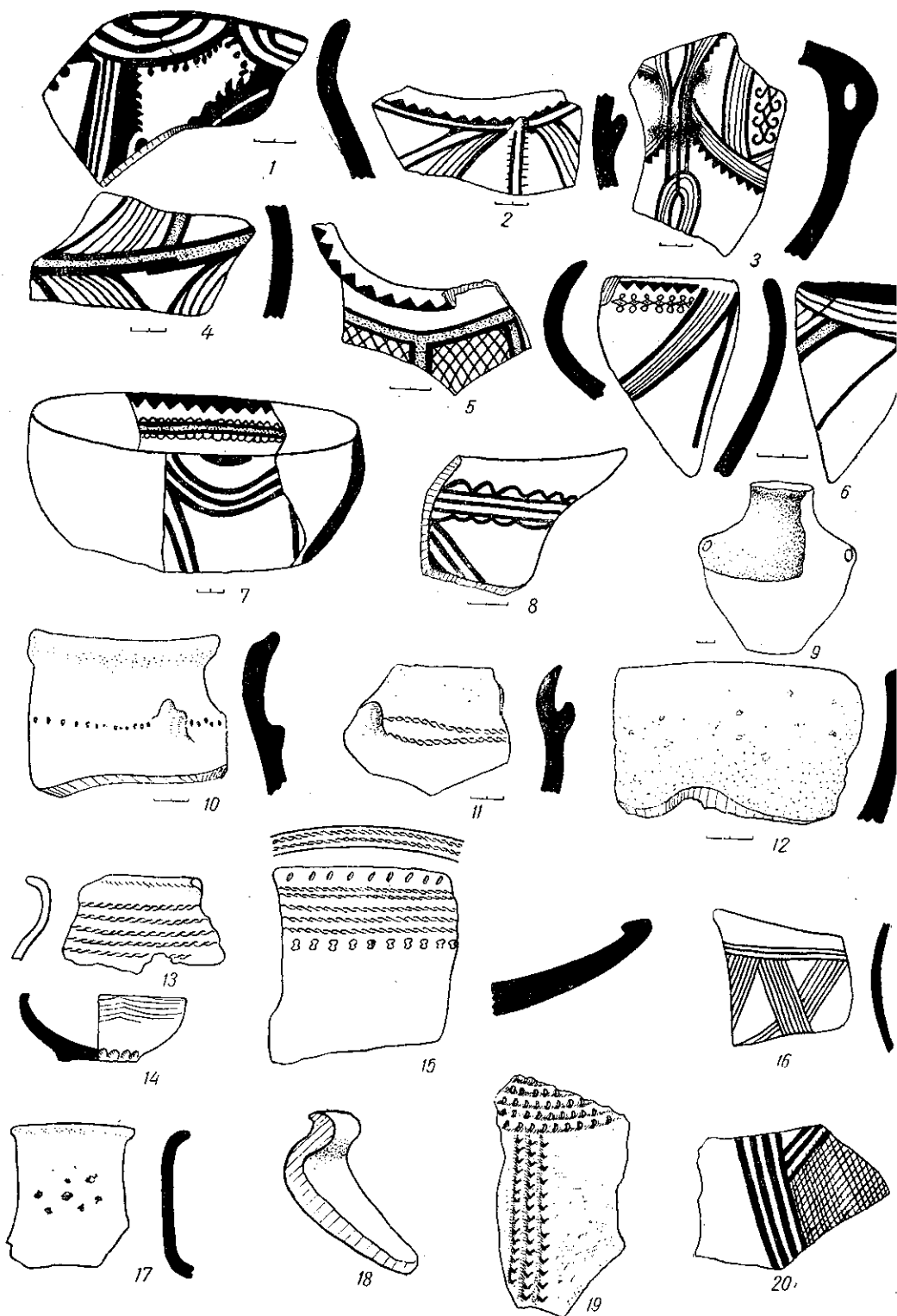

Рис. 3. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Попруття:
 1—12 — Кубань, 13—16 — Городище, 17—20 — Ербічень.

Кухонний посуд з домішкою черепашки представлений широкогорлими горщиками, прикрашеними біля основи шийки відбитками штампа, шнуром, конічними наліпами (рис. 3, 10, 11). Значно рідше трапляються напівсферичні чаші (рис. 3, 12) і амфори (рис. 3, 9).

За орнаментом розписна кераміка згаданих вище пам'яток дещо подібна до посуду поселень Пруто-Дністровського межиріччя, які стоять на межі розвинутого й пізнього Трипілля (Петрени, Варварівка тощо), але наявність напівсферичних чаш, амфор, типових кухонних горщиків, прикрашених шнуром, свідчить про їх пізніший вік. Пам'ятки кубанського типу поки що не відомі на правому березі Пруту — в Молдові (Румунія). Зафіксовані тут поселення фази Кукутені В належать до більш раннього часу.

Інша пізньотрипільська група в Попрутті відокремлена від пам'яток кубанського типу досить значним і ще незаповненим хронологічним інтервалом. Вона репрезентована кількома недослідженими поселеннями в Чернівецькій обл.³⁵ та широко відомим поселенням Городище у Молдові. Можливо, до цієї самої групи належать ґрунтові могиляники у селах Вишан (Румунія)³⁶ та Данку (Молдавія)³⁷. За всіма ознаками, насамперед за керамічним комплексом (понад 90% кухонного посуду, наявність чаш з потовщеним зрізаним краєм тощо), Городище і його аналоги подібні до пам'яток типу Касперівці — Цвіклівці в Подністров'ї (рис. 3, 3—16). Місцева специфіка помітна в столовому розписному посуді.

Якщо на лівобережжі Пруту пам'ятки типу Городища, очевидно, завершують еволюцію пізнього Трипілля, то в Молдові вони мають продовження. Наступна фаза тут пов'язана з поселенням Ербічень, де розкопано кілька напівземлянок і здобуто значний речовий матеріал (посуд, звичайні пізньотрипільські крем'яні й глиняні знаряддя праці)³⁸. Керамічний комплекс складається з двох груп. Перша включає столовий посуд з відмуленої глини (він нечисленний), дуже близький до кераміки з Городища, звичайно прикрашений монохромним розписом у вигляді косої сітки (рис. 3, 20) або відрізків стрічок з кількох смужок. Переважає посуд другої групи, з домішкою шамоту (черепашка в тісті відсутня); це чаші з відігнутих назовні або плоско зрізаним краєм (рис. 3, 18), горщики, кулясті амфори з ручками та високою циліндричною шийкою (рис. 3, 17). Орнамент штамповий, рельєфний (конічні виступи); шнур відсутній.

У житлах трапилось кілька фрагментів горщиків, прикрашених наліпними вертикальними й горизонтальними валиками з насічками (рис. 3, 19). Цей посуд незабаром набуде широкого розповсюдження в культурах перехідного періоду до епохи бронзи (Фолтешті II та ін.), вказуючи тим самим на верхню хронологічну межу культури Кукутені — Трипілля на правобережжі Пруту.

Волинь. Пізньотрипільські поселення західної частини Волині вивчені недостатньо³⁹. Серед численних пам'яток східної частини помітно виділяється поселення в с. Колодяжному⁴⁰, де відкрито наземні глино-

³⁵ У Чернівецькому краєзнавчому музеї зберігаються невеликі колекції кераміки з поселень біля сіл Валява і Костенці (розвідки Б. О. Тимошука).

³⁶ N. Zaharia. Două vase pictate din grupul Horodiștea-Foltești descoperite în raionul Jași.— *Arheologia Moldovei*, II—III, 1964, стор. 439—443.

³⁷ В. А. Дергачев. Изучение памятников бронзового века в Молдавии.— *Археологические открытия 1969 г. М.*, 1970, стор. 352.

³⁸ M. Dinu. Quelques considerations sur la période de transition du néolithique à l'âge du bronze sur le territoire de la Moldavie.— *Dacia*, XII, 1968, стор. 129—139.

³⁹ Н. А. Пелешин. Раскопки у с. Костянец на Волини.— *АО за 1967. М.*, 1968, стор. 199; його ж. Раскопки позднеприпольского поселения у с. Листвин.— *АО за 1970. М.*, 1971, стор. 236.

⁴⁰ Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 171—176. Розкопки С. С. Гамченка в 1927 р.

битні житла. В них зібрано значний речовий матеріал, насамперед кераміку. Переважає кухонний посуд з домішкою кварцу, рідше—товченої черепашки. Поверхня іноді ангобована темно-червоною або брунатою фарбою. Часто трапляються широкогорлі горщики з добре вираженими плічками (рис. 4, 3, 4), грушовидні посудини з високими відігнутими вінцями (рис. 4, 5), біконічні келихи, опуклотілі амфорки з ручками, конічні й напівсферичні кришки, напівсферичні чаші, великі конічні миски. Ця кераміка в основному прикрашена штамповим орнаментом; шнур у вигляді «гусеничок» або відбитків, що оперізують основу шийки, трапляється зрідка.

Столовий посуд з відмуленої глини становить близько 20% комплексу⁴¹. Це здебільшого великі конічні миски й напівсферичні чаші, іноді прикрашені всередині монохромним розписом у вигляді вигнутих стрічок, косоного хреста тощо (рис. 4, 1, 2). Є також опуклотілі горщики, глечики.

Пластика представлена стоячими чи сидячими жіночими статуетками, що зберігають деякі реалістичні риси, зокрема, в деталях обличчя. Від Колодяжного помітно відрізняється група однотипних пам'яток (Паволоч, Райки, Войцехівка, Троянів та ін.)⁴², серед яких найповніше досліджене поселення поблизу с. Троянів.

Близько 90% керамічного комплексу пам'яток троянівського типу становить кухонний посуд з домішками кварцу, шамоту, слюди, рідше графіту (Паволоч), черепашки, полови. Основними їхніми формами є опуклотілі широкогорлі горщики (рис. 4, 11, 12), великі корчати, амфори з наліпними ручками, напівсферичні чаші (рис. 4, 10), конічні й напівсферичні кришки (рис. 4, 13). 13% цієї кераміки (за матеріалами Паволочі) прикрашено шнуром, найчастіше у вигляді одинарних відбитків, що оперізують основу шийки (іноді разом з конічними наліпами). Штамповий орнамент, подекуди нанесений у «скорописній» манері, де-що рідший.

Столовий посуд з відмуленої глини трапляється рідко. Це напівсферичні чаші (рис. 4, 6), глечики з високою конічною шийкою (рис. 4, 7), опуклотілі амфорки (рис. 4, 8), кришки. Розпис (напівкруглі звисаючі фестони, зигзаг, ряди паралельних смужок, що сходяться під кутом) наявний дуже рідко.

Глиняна пластика поселень троянівського типу (рис. 4, 9) звичайна для пізнього Трипілья Лісостепу.

Третю групу пізньотрипільських пам'яток Східної Волині складають поселення Городське та Новочорторія⁴³. Місцеву кераміку характеризує переважання кухонного посуду, наявність таких форм, як амфори (рис. 4, 17), слабо профільовані горщики (рис. 4, 20), опуклотілі горщики з циліндричною шийкою (рис. 4, 16), напівсферичні чаші зі скошеним краєм (рис. 4, 19), значний відсоток посудин, прикрашених шнуром, невелика кількість розписних з досить простим орнаментом (рис. 4, 14, 15, 18). За перерахованими особливостями ці поселення де-що відрізняються від троянівських, нагадуючи пам'ятки типу Касперівці—Цвіклівці на Дністрі й Городище на Пруті.

⁴¹ М. М. Шмаглій. Кераміка поселень городського типу.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 23.

⁴² М. Л. Макаревич. Трипільське поселення біля с. Паволочі.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 96—103; П. Курінний. Раєцька могила на Бердичівщині.— Короткі звідомлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 71—78; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 170, 171; Е. Ф. Лагодовская. Войцеховское поздне трипольское поселение.— КСИА АН УССР, вып. 3, 1954, стор. 86—89; Т. Д. Белановская, Н. М. Шмаглій. Поздне трипольское поселение у с. Троянова Житомирской области.— КСИА АН УССР, вып. 8, 1959, стор. 125—128.

⁴³ В. П. Петров. Поселения в Городську..., стор. 339—382; Є. Ю. Кричевський. Поселення в Городську..., стор. 384—451; Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 130—133; Ю. М. Захарук. Пізньотрипільське поселення у верхів'ях Случі.— АП, т. VI, 1956, стор. 130—133.

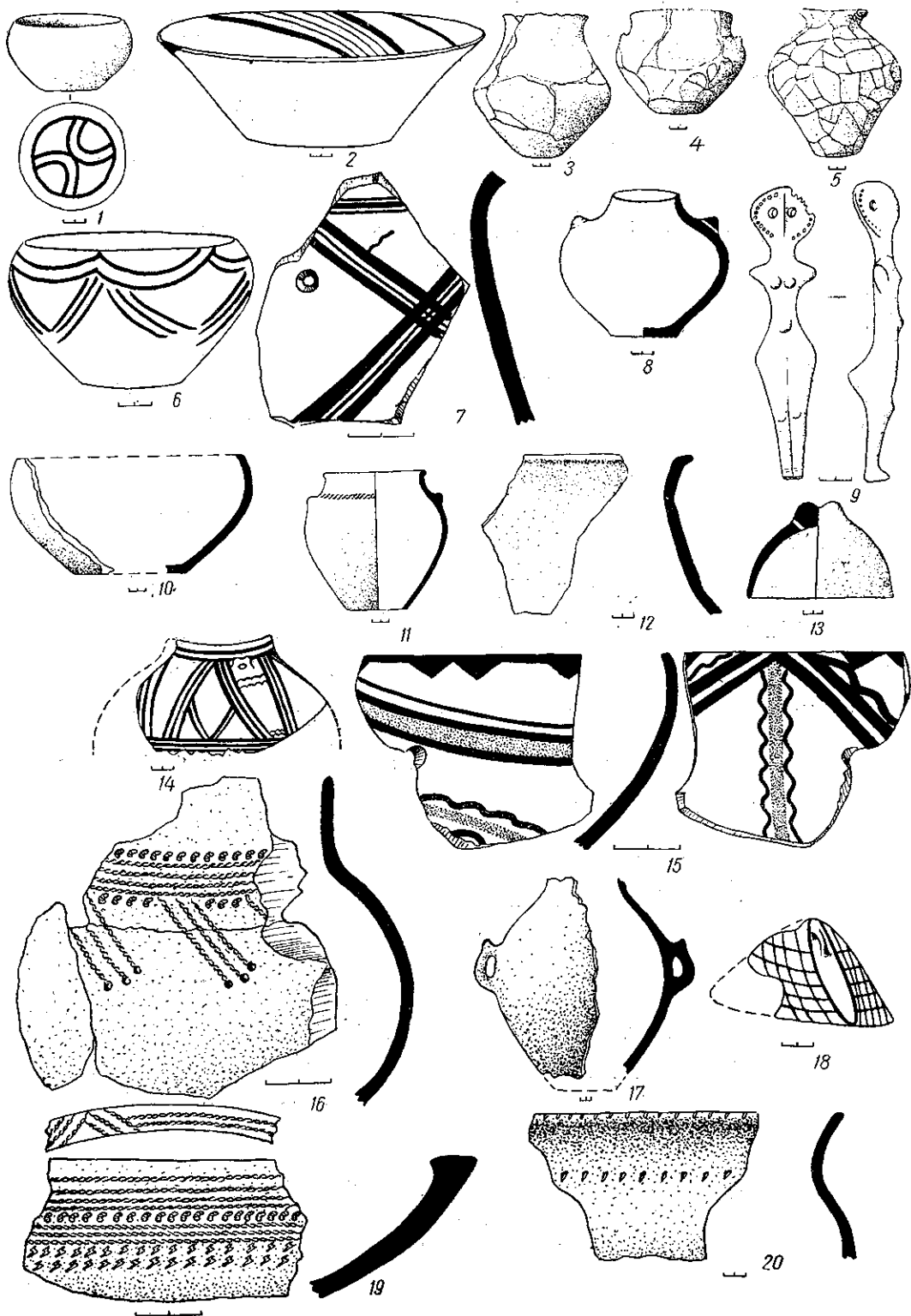

Рис. 4. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Волині:

1—5 — Колодяжне, 6 — Райки, 7, 10, 12 — Паволоч, 8, 9, 11 — Троянів, 13, 16, 17, 19, 20 — Новочорторія, 14, 15, 18 — Городськ.

Найбільш раннім на Волині, безсумнівно, є поселення в Колодяжному⁴⁴, на що вказує значна кількість столового посуду, наявність конічних мисок, гостроробрих келихів, грушовидних горщиків, рідкість шнурового візерунка, характер пластики тощо.

За пам'ятками типу Колодяжного йдуть поселення троянівського типу. Еволюцію пізнього Трипілья закінчують городські пам'ятки⁴⁵.

Побужжя. В басейні Південного Бугу є багато поселень, що належать до самого початку пізнього Трипілья (Колодисте, Сушківка, Стара Буда тощо), але наступні його фази вивчені погано. Уявлення про них дають якоюсь мірою матеріали поселень Сандраки та Печора у Вінницькій обл.⁴⁶

В Сандраках на глибині 0,35—0,5 м відкрито залишки зруйнованого глинобитного житла (1-й горизонт), під якими (0,58—0,75 м) залягала ще одна пошкоджена площадка (2-й горизонт). Під останньою на досить значній глибині (до 1,4 м) у жовтому суглинку розчищено вогнищеву пляму з культурними залишками пізньотрипільського часу (3-й горизонт). О. Ф. Лагодовська вважала зазначені горизонти слідами трьох будівельних періодів існування поселення й сумарно розглядала знайдені тут речові матеріали, зазначаючи, проте, деякі їхні особливості по горизонтах⁴⁷. Детальніший аналіз матеріалів з Сандрак дає змогу виділити в історії поселення два етапи, що відповідають двом фазам в розвитку найпізнішого Трипілья на Побужжі.

Більш рання фаза (Сандраки I) репрезентована нижнім горизонтом поселення. Досить значний відсоток (12%) тут становить столовий розписний посуд з відмуленої глини — напівсферичні чаші (рис. 5, 3), амфорки з вушками, опуклотілі горщики з циліндричною шийкою й відігнутих краєм вінець (рис. 5, 2). Орнамент нанесений чорною й темно-брунатною фарбами (іноді разом з червоною); це відрізки стрічок, що сходяться під кутом, дугоподібні фестони, коса сітка.

Кухонний посуд має в тісті домішки шамоту, полови або крупнозернистого піску. Поверхня його звичайно вкрита рожевим або брунатно-червоним ангобом, згладжена, добре залощена з обох боків. Зовні цей посуд майже не відрізняється від столового. Основні форми кухонної кераміки — це напівсферичні чаші, широкогорлі (рис. 5, 4, 5), а також з високою циліндричною шийкою горщики. Більшість посудин не орнаментована, зрідка трапляється штамповий або шнуровий орнамент біля основи шийки, іноді разом з конічними виступами.

Серед інших знахідок нижнього шару в Сандраках зазначимо три антропоморфні статуетки із сплющеною круглою голівкою, типові для пізнього Трипілья Лісостепу.

До цього самого часу, певно, належать пізньотрипільські пам'ятки, розташовані в більш південній частині басейну Південного Бугу, на межі Степу й Лісостепу. Це кургани поблизу сіл Серезліївки та Вільшанки⁴⁸, біля с. Володимирівки Кіровоградської обл. *, два кургани поблизу с. Єрмолаївки та зруйноване поселення неподалік від с. Грушівки Миколаївської обл.⁴⁹ В зазначених курганах знайдено столовий розпис-

⁴⁴ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках.— АП, т. VI, 1956, стор. 129.

⁴⁵ М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 36.

⁴⁶ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 118—133; Е. К. Черныш. Многослойный памятник у с. Печоры на Южном Буге.— Археологический сборник, вып. 1. Л., 1959, стор. 166—201.

⁴⁷ О. Ф. Лагодовська. Пізньотрипільське поселення у Сандраках..., стор. 119, 123, 128.

⁴⁸ Д. М. Щербакowskiй. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний.— АЛЮР, № 1-2, 1905, стор. 9, 10, 15, 16.

* Розкопки А. П. Савчука в 1961 р.

⁴⁹ В. Д. Рыбалова. Некоторые новые данные к изучению поздне трипольской культуры на Южном Буге.— Археологический сборник, вып. 6. Л., 1964, стор. 79—85;

Рис. 5. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Побужжя:

1, 6 — Ермолаївка, 2—5 — Сандраки I, 7, 9, 10, 13—15 — Сандраки II, 8, 11, 12, 16—18 — Печора.

ний посуд (рис. 5, 1), аналогічний кераміці з поховань в Усатовому та на Нижньому Дністрі, й стилізовані глиняні антропоморфні статуетки (рис. 5, 6), притаманні саме побузьким пізньотрипільським пам'яткам.

Наступну фазу (Сандраки II) характеризують матеріали двох верхніх горизонтів в Сандраках та верхній шар поселення Печори⁵⁰. Тут домінує кухонний посуд із домішкою шамоту, кварцу, крупного піску (кераміка із домішкою черепашки більш характерна для Печори). Основні форми — це слабо профільовані горщики з високою шийкою, що іноді мають сплюснені ручки з двома виступами у верхній частині (рис. 5, 9, 11, 14). Зрідка трапляються опуклотілі широкогорлі горщики, прикрашені відбитком шнура й конічними наліпами в основі шийки (вони типові для нижнього шару Сандрак). Немало також горщиків з майже кулястим тулубом і високою циліндричною шийкою (рис. 5, 17), оздоблених багатьма відбитками шнура. Досить часті знахідки напівсферичних чаш (рис. 5, 10, 13, 16), серед яких багато екземплярів з потовщеним зрізаним краєм вінець. Майже дві третини їх прикрашено шнуровим орнаментом (у нижньому горизонті Сандрак цих чаш немає). Загалом шнуром орнаментовано близько 12% кухонного посуду в Сандраках (верхні горизонти); переважає штамповий візерунок.

Столовий посуд (рис. 5, 7, 8, 12) за кількістю, формами й орнаментом мало відрізняється від аналогічної кераміки нижнього горизонту Сандрак.

Серед іншого інвентаря на увагу заслуговують дві дуже схематичні антропоморфні глиняні фігурки. Одна з них (Печора) сплюснена і має вигляд трапеції (рис. 5, 18); друга, знайдена в Сандраках (збереглася її циліндрична верхня частина), дуже нагадує статуетки з курганів Побужжя, про які йшлося вище (рис. 5, 15).

За характерним інвентарем пам'ятки типу Сандрак II дуже подібні до вже згадуваних поселень лісостепової смуги (Городище — Касперівці — Звениччин — Городськ) й одночасні з ними.

Подніпров'я. Початок пізнього Трипілья у Середньому Подніпров'ї пов'язаний з відомими пам'ятками типу Коломийщини I⁵¹. Дальші фази його розвитку відбивають нещодавно виділені тут дві групи — чапаївську та лукашівську⁵². Перша за багатьма ознаками подібна до коломишинської, з якої почала свій розвиток. Вона змінюється пам'ятками типу Лукашів, що з'являються вже на лівому березі Дніпра в районі Києва. Керамічний комплекс останніх характеризується наявністю широкогорлих кухонних горщиків з вертикальними розчосами по вінцях (рис. 6, 1), досить значним відсотком столового посуду та особливостями його розпису. За цими рисами згадані пам'ятки помітно тяжіють до початкових ланок пізнього Трипілья, але за деякими іншими — до найпізніших його фаз. Йдеться про зростаючу кількість напівсферичних чаш (рис. 6, 2, 5), наявність кухонного посуду, що своєю пористою легкою масою, орнаментом та формами (рис. 6, 3) дуже схожий з керамікою пізніших пам'яток софіївського типу (на поселеннях Євмінка I і Євмінка II на Десні цей посуд становить 10—18%)⁵³.

Заключна фаза пізнього Трипілья на Дніпрі пов'язана з групою пам'яток в районі Києва, серед яких найбільш відомими являються ті-

Т. Г. Сіскова. Попередній звіт про розкопки в с. Грушівка Первомайського району.— АП, т. I, К., 1949, стор. 184—185.

⁵⁰ Можливо, саме сюди слід віднести два кургани біля с. Колодисте на р. Гнилий Тікич (А. А. Сплицын. Раскопка курганов близ с. Колодистого Киевской губ.—ИАК, вып. 12, 1904, стор. 122—125).

⁵¹ Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 128—156.

⁵² В. О. Круц. Пам'ятки лукашівського типу.— Археологія Української РСР, т. I, стор. 197—200.

⁵³ Там же, стор. 200.

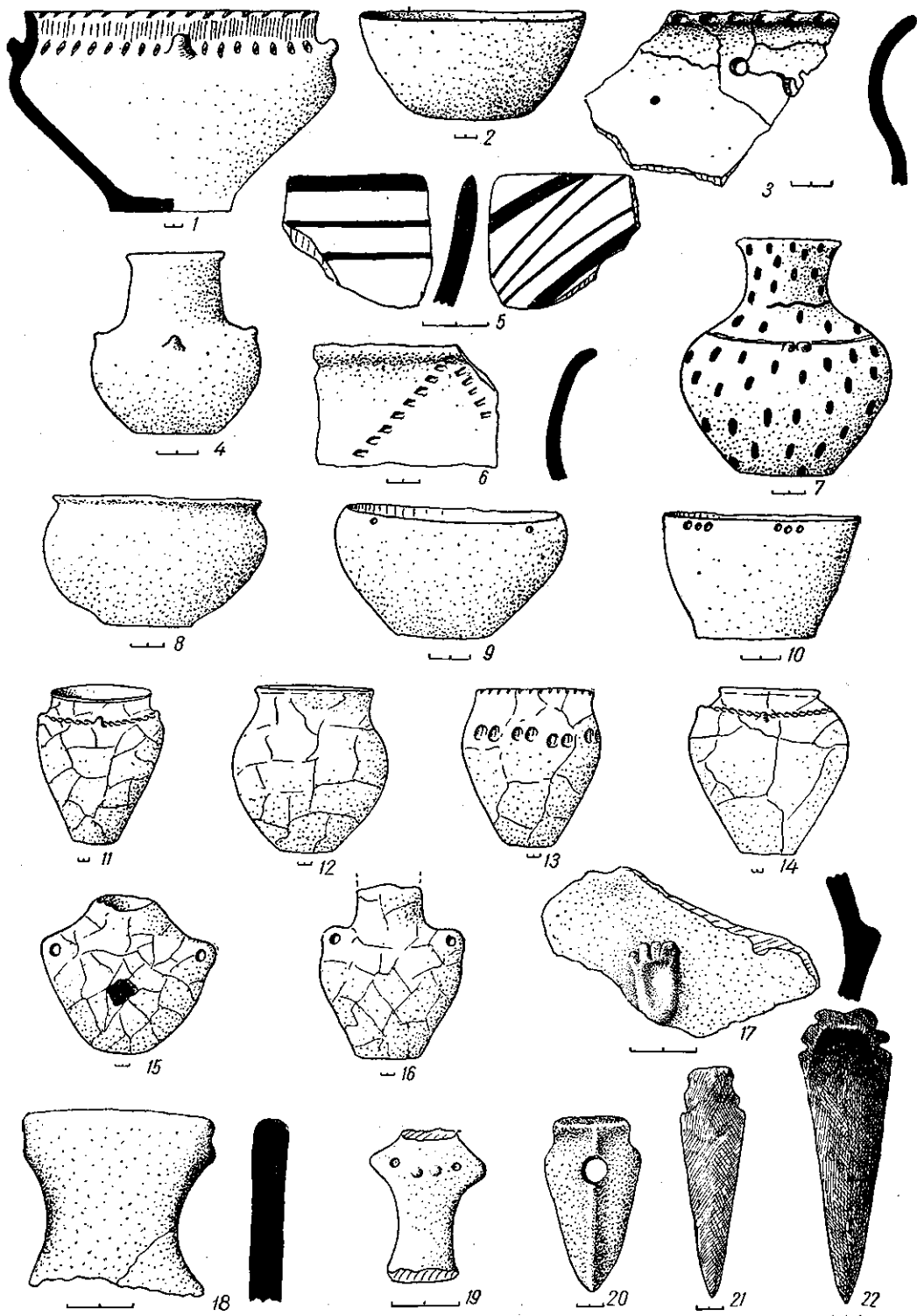

Рис. 6. Матеріали з пізньотрипільських пам'яток Подніпров'я:

1-2, 4 — Підгірці II, 3 — Євминка, 5, 7, 8, 10, 13, 14, 17, 20 — Софіївка, 6 — Боргичі, 9, 12, 15, 16 — Чер-
 ний, 11, 19, 21, 22 — Червоний Хутір, 18 — Завалівка.

лопальні могильники поблизу Софіївки, Червоного Хутора, Чернина⁵⁴ тощо. Поселення цієї групи (Сирець, Бортничі та ін.⁵⁵) зруйновані. Кераміка могильників софіївського типу тонкостінна, пориста, крихка (на поселеннях вона міцніша), має червонувате вохристе забарвлення. Основними її формами є широкогорлі горщики з добре вираженими плічками (рис. 6, 11—14), опуклотілі амфори з наліпними ручками (рис. 6, 15—16), глечики з високою шийкою (рис. 6, 4, 7), напівсферичні чаші (рис. 6, 8—10). Орнаментация небагата: відбитки шнура, що оперізають основу шийки, ряди ямок або наколів (рис. 6, 6, 13), невеличкі округлі наліпи. Іноді на посудинах з могильників трапляється примітивний монохромний розпис, що дуже погано зберігся (рис. 6, 7). На поселеннях Сирець і Бортничі знайдено кілька невиразних уламків розписного столового посуду з відмуленої глини.

Глиняна пластика представлена кількома схематичними жіночими статуетками з поселень (рис. 6, 19) та примітивною фігуркою, знайденою на Завалівському могильнику (рис. 6, 18)⁵⁶.

Серед іншого інвентаря слід зазначити бойові кам'яні сокири з виділеним звуженим обухом та поздовжнім ребром у верхній частині (рис. 6, 20), аналогії яким є на поселеннях Волині (Троянів)⁵⁷.

Досить часто трапляються вироби з міді — циліндричні та спіральні пронизки, пластинчасті браслети, кільця, шила, плоскі сокири-тесла, видовжені листоподібні ножі. Окремо слід згадати три кинджали з Червонохутірського могильника — підтрикутні, лінзовидні в перерізі, з насічками або наскрізними отворами в основі (рис. 6, 21, 22)⁵⁸. За багатьма ознаками вони дуже подібні до згаданих вище кинджалів усатівського типу.

Незважаючи на очевидну специфіку софіївських пам'яток, їх генетичний зв'язок з чапайвськими і лукашівськими не підлягає сумніву й простежується, насамперед, за зміною керамічних комплексів. Однак навряд чи можна виводити софіївські пам'ятки з лукашівських. Між ними існує деякий хронологічний розрив. Якщо заповнити його, то можна буде простежити на Дніпрі всю лінію розвитку пізнього Трипілья.

Зіставивши пам'ятки по окремих районах, пропонуємо загальну схему періодизації пізнього Трипілья (йдеться про заключні його фази), попередній характер якої обумовлений сучасним станом джерел.

Періодизацію пам'яток взято до уваги при складанні карти їх поширення (рис. 7). Із схеми випливає висновок, що лише на південній та північно-східній околицях пізньотрипільського ареалу (Причорномор'я і Київського Подніпров'я) розвиток культури був обірваний. В цілому у широкій лісостеповій смузі вона розвивалася досить довго, проходячи послідовні фази, з яких ще далеко не всі відомі тепер. Хронологічне зіставлення цих фаз є нелегкою справою. Так, лише на підставі загальних міркувань про деяку архаїчність керамічних комплексів ми синхронізуємо пам'ятки типу Кубані, Жванця та Колодяжного. Більш впевнено можна синхронізувати пам'ятки наступної фази. Помітна схожість посуду

⁵⁴ Ю. М. Захарук. Софіївський тілопальний могильник.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 112—120; В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 92—98; В. І. Канівець. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині.— Там же, стор. 99—110.

⁵⁵ Ю. М. Захарук. Поселення софіївського типу в околицях Києва.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 111—114; Н. П. Амбургер, Т. Д. Білановська. Пізньотрипільське поселення біля с. Бортничів.— Там же, стор. 115—117.

⁵⁶ В. О. Круц. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі.— Археологія, т. XVI. К., 1968, стор. 126—130.

⁵⁷ М. М. Шаглій. Городсько-волинський варіант..., стор. 20, рис. 4.

⁵⁸ В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник..., стор. 95, табл. 1, 20, 23; В. Г. Збеневич. Про кинджали усатівського типу.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 40; табл. 1, 1—3.

Періодизація пізнього Трипілля

Прут	Верхній Дністер	Середній Дністер	Причорномор'я	Південний Буг	Волинь	Дніпро
Ербічень						
Городище	Касперівці	Цвіклівці	Фолтешті	Сандраки II	Городськ	
			Маяки			
		Вихватинці	Усатове	Сандраки I	Троянів	Софіївка
Кубань					Колодяжне	
		Жванець				Лукаші

(насамперед, розписного), знарядь праці, зброї (бойові кам'яні сокири з Троянова та Софіївки, мідні кинджали з Усатового і Софіївки), глиняної пластики (стилізовані фігурки з Козаровичів та Паволочі)⁵⁹ свідчить про близький час існування поселень типу Сандрак I, Вихватинського, Усатівського, Троянівського й Софіївського. В окремих випадках можна говорити про практичну одночасність пам'яток віддалених районів на підставі специфічних спільних ознак (так, лише на посуді Софіївського могильника (рис. 6, 17) та Усатового⁶⁰ наявний своєрідний пластичний орнамент у вигляді лап тварин).

Нарешті, безсумнівна схожість поселень найпізнішої фази лісостепоного Трипілля (Городище, Касперівці, Цвіклівці, Сандраки II, Городське) дає можливість не лише їх синхронізувати, а й об'єднати в окрему культурну групу — північну⁶¹ (назва не дуже вдала.— В. З.). Цікавим є припущення Ю. М. Захарука про те, що уніфікований характер найпізніших пам'яток обумовлений консолідацією трипільських племен Лісостепу внаслідок натиску носіїв культури кулястих амфор із заходу та ямної культури — зі сходу⁶².

Тривалість пізнього Трипілля на правобережжі Пруту (пам'ятки типу Ербічень), коли в інших місцях воно вже зникло, пов'язана, певно, з більш спокійною історичною обстановкою у цій віддаленій зоні.

Очевидно, різнотипні пам'ятки, що створюють на певній території окремі фази у розвитку культури, могли існувати протягом 150—200 років (тобто кожна фаза охоплює п'ять-шість поколінь). Однотипні поселення, напевне, теж можуть бути різночасними (в межах кількох десятиріч), але наявні джерела неспроможні забезпечити таку «тонку» періодизацію.

Абсолютна хронологія. 20 років тому Т. С. Пассек датувала етап С/II—γ/II своєї періодизації початком II тисячоліття до н. е. (2000—1700 рр.), зіставивши пізньотрипільські металеві вироби з відповідним інвентарем добре датованих комплексів Східного Середземномор'я й Центральної Європи⁶³. Ця дата узгоджувалася з традиційною «низь-

⁵⁹ Розкопки В. О. Круца.

⁶⁰ В. Г. Збеневич. Кераміка усатівського типу..., стор. 66, рис. 7.

⁶¹ Т. Г. Мовша. О северной группе..., стор. 31—53.

⁶² Археологія Української РСР, т. I, стор. 179.

⁶³ Т. С. Пассек. Периодизация..., стор. 208—210.

кою» хронологією і була прийнята майже всіма дослідниками трипільської культури⁶⁴.

За останнє 10-річчя радіовуглецевий метод, вплив якого на визначення абсолютного віку археологічних пам'яток неухильно зростає, призвів до загального передатування неонеолітичних пам'яток Європи,

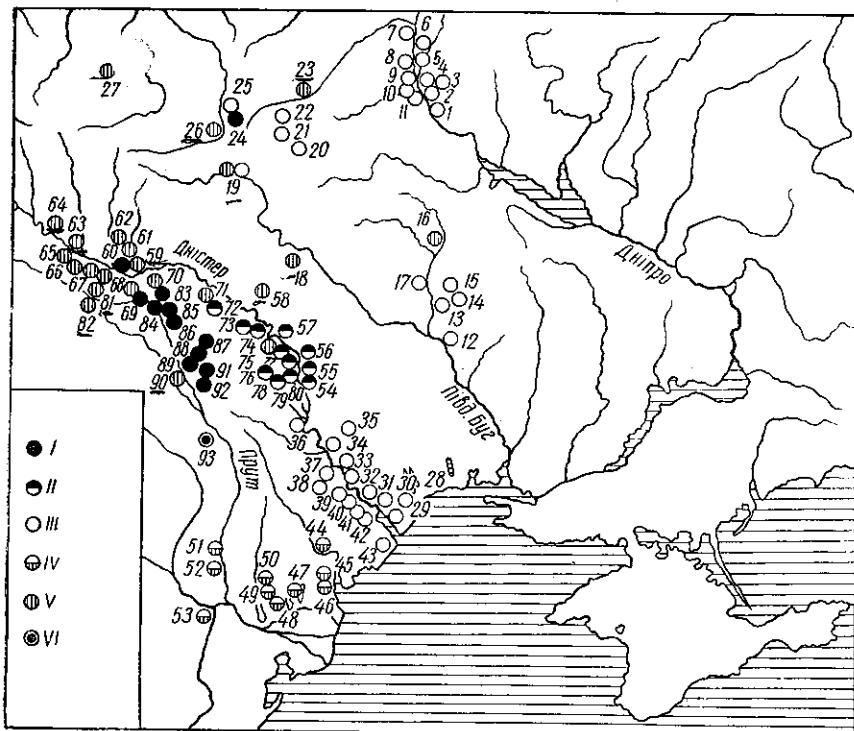

Рис. 7. Карта поширення основних пізньотрипільських пам'яток:

I — найбільш ранні пам'ятки типу Колодяжного, Жванцю в Кубані, II — пам'ятки типу Вихватинців, III — пам'ятки типу Усатового й Маяків, Сандрак I, Троянова, Софіївки, IV — пам'ятки типу Фолгешті, V — найпізніші пам'ятки Лісостепу (типу Городища, Касперівців, Цвіклівців, Сандрак II, Городська); VI — поселення типу Ербічень. 1 — Софіївка, 2 — Бортнячі, 3 — Зазим'я, 4 — Червоний Хутір, 5 — Завалівка, 6 — Чернин, 7 — Козаровичі, 8 — Новопетрівці, 9 — Київ — Сирець, 10 — Київ — Звіринець, 11 — Підгірці, 12 — Грушівка, 13 — Серезлівка, 14 — Вільшанка, 15 — Ермолаївка, 16 — Колодище, 17 — Володимирівка, 18 — Пеора, 19 — Сандраки, 20 — Павлоц, 21 — Райки, 22 — Троїнів, 23 — Городське, 24 — Колодажне, 25 — Войцехівка, 26 — Новочортгорія, 27 — Костянець, 28 — Усатове, 29 — Єфимівка, 30 — Маяки, 31 — Градениці, 32 — Слободзея, 33 — Сукляя, 34 — Красногірка, 35 — Плоске, 36 — Голекани, 37 — Тернівка, 38 — Паркани, 39 — Раскайці, 40 — Оланешти, 41 — Тудорове, 42 — Паланка, 43 — Шабалат, 44 — Сарата, 45 — Борисівка, 46 — Нерушай, 47 — Суворове, 48 — Утконосівка, 49 — Болград, 50 — Огородне, 51 — Фолгешті, 52 — Стойкани, 53 — Бреїлици, 54 — Вихватинці, 55 — Гедирим, 56 — Катеринівка, 57 — Подойма, 58 — Стіна, 59 — Цвіклівці, 60 — Жванець, 61 — Малі Вірмени, 62 — Гусятин, 63 — Касперівці, 64 — Кошлівці — Товдри, 65 — Звенячани, 66 — Репужинці, 67 — Митків, 68 — Перебиківці, 69 — Дарабани, 70 — Поливанів Яр, 71 — Мерешівка, 72 — Волчинець, 73 — Сороки — Трифауцький ліс, 74 — Трифауци, 75 — Барсуки, 76 — Тарасівка, 77 — Солончени II, 78 — Шолданешти, 79 — Мігулені, 80 — Глінжени, 81 — Валява, 82 — Костенці, 83 — Бричани, 84 — Друци, 85 — Тринка, 86 — Коржауци, 87 — Варатик, 88 — Старі Друїтори, 89 — Костешти, 90 — Городище, 91 — Кубань, 92 — Бутешти, 93 — Ербічень.

зміцнивши позиції «високої» хронології. В 1962 р. Т. С. Пассек значно модернізувала хронологічну схему Трипідля. Вона, зокрема, віднесла пам'ятки етапу С/II—γ/II до другої половини III тисячоліття до н. е.⁶⁵ Близьку дату для пізньотрипільських поселень Волині саме тоді запро-

⁶⁴ Часом — не пізніше кінця III тисячоліття до н. е.— датували пам'ятки софіївського типу В. М. Даниленко та М. Л. Макаревич, однак висновок цей не доведено (В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич. Червонохутірський могильник..., стор. 98).

⁶⁵ T. P. P. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale à l'époque néolithique.— VI Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques. Les rapports et les informations des archeologues de l'URSS. Moscou, 1962.

понував Ю. М. Захарук⁶⁶. Слід зазначити, що на той час жодна пізньотрипільська пам'ятка не була датована за методом С¹⁴. За останні роки, незважаючи на загальний прогрес у розробці проблем абсолютної хронології, визначенню абсолютного віку пізнього Трипілья не приділялося уваги. Дослідники його окремих локальних груп або зовсім не торкалися цього питання⁶⁷, або називали звичні, але давно застарілі цифри — 2000—1700 рр. до н. е.⁶⁸

Першочергове значення для визначення абсолютної хронології пізнього Трипілья мають пам'ятки Причорномор'я, зокрема усатівські, бо саме тут виявлено значну кількість металевих виробів, що відкривають можливості широких хронологічних зіставлень. Визначаючи дату пам'яток усатівського типу, звертаємось до найбільш надійного джерела — мідних кинджалів. Великі «полум'яподібні» або підтрикутні кинджали з нервюрою та кількома отворами в основі (рис. 2, 3) за формою і технічними ознаками (значний вміст миш'яку в металі, покриття клинка сріблом) дуже подібні до багатьох зразків цієї зброї, притаманних культурам Криту й сусідніх територій Егеїди на початку періоду ранньої бронзи⁶⁹. Деякі з них, безперечно, є прямими імпортами зі Східного Середземномор'я. На Криті ці кинджали існували у кінці II ранньомінойського — середині I середньомінойського періоду⁷⁰. Аналогічна зброя на Кікладах пов'язується із синхронною культурою Керос-Сірос⁷¹. За останніми даними, зазначені культури датуються 2500—2100 рр. до н. е.⁷² Приблизно до цього самого часу (2400—2200 рр. до н. е.) можна віднести кинджали усатівського типу й власне усатівські пам'ятки. В цілому пізньотрипільські пам'ятки Північного Причорномор'я, певне, існують до кінця III тисячоліття.

Близькі дати одержуємо іншим шляхом. Вже вказувалось на значну схожість між посудом з Усатового й Маяків та керамікою нижньодунайської культури Чернавода⁷³. Дослідження останніх років виявили, що під однією назвою раніше були об'єднані три самостійні й різночасні культури — Чернавода I, II, III⁷⁴. З пізньотрипільськими пам'ятками Причорномор'я частково синхронна лише перша, яка в свою чергу одночасна й споріднена з культурою ранньобронзового віку Південної Болгарії, представленою, насамперед, широко відомим поселенням Єзеро (Дипсійська могила)⁷⁵. Численний матеріал, здобутий тут під час розкопок 13 верхніх горизонтів, що належать до епохи ранньої бронзи, знаходить найближчі аналогії в пам'ятках Анатолії, а тому дає можливість для хронологічного віднесення Єзеро до надійно датованих шарів Трої.

⁶⁶ Ю. Н. Захарук. Вопросы хронологии культур энеолита и ранней бронзы Прикарпатья и Воляни.— КСИА АН УССР, вып. 12. К., 1962, стор. 51, 52.

⁶⁷ Т. Г. Мовшан. О северной группе...; і і ж. Памятники выхватинского типа.— МАСП, вып. 7. Одесса, 1971, стор. 21—32.

⁶⁸ М. М. Шмаглій. Городсько-волинський варіант..., стор. 24, 35.

⁶⁹ В. Г. Збенович. Про кинджали усатівського типу.— Археологія, т. XX. К., 1966, стор. 38—45.

⁷⁰ Там же, стор. 43.

⁷¹ C. Renfrew. Cycladic Metallurgy and the Aegean Early Bronze Age.— American Journal of Archaeology, v. 71, N 1, 1967, стор. 1—20, табл. VII—VIII.

⁷² Там же, стор. 4; Chronologies in Old World archaeology. Chicago—London, 1965, стор. 313.

⁷³ В. Г. Збенович. Кераміка усатівського типу..., стор. 76, 77.

⁷⁴ S. Morintz, P. Roman. Aspecte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau.— Dacia, XII. Bucarest, 1968, стор. 45—128.

⁷⁵ Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век Южной Болгарии.— Первый конгресс балканских исследований. Сообщения Советской делегации. М., 1966; Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у с. Езеро близ г. Новая Загора в 1963 г.— Известия на Археологически Институт, XXVIII. София, 1965, стор. 128—159; Н. Я. Мерперт, Г. И. Георгиев. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы (Текст доповіді на симпозіумі з проблем баденської культури). Нитра, 1969, стор. 1—31.

В цілому дослідники синхронізують шар ранньої бронзи цього поселення з I—IV шарами Трої (кінець першої і вся друга половина III тисячоліття до н. е.)⁷⁶.

Пізнi фази культури Чернавода I (отже, пам'ятки типу Усатове й Маяки), напевне, слід синхронізувати з середніми горизонтами шару раннього бронзового віку в Єзеро (насамперед, з горизонтами V—VI, де знайдено велику кількість посуду, прикрашеного шнуром). Звідси випливає їх хронологічна паралель з Троєю II—III, що охоплює другу половину III тисячоліття до н. е.⁷⁷

Нарешті, наявність в пам'ятках усатівського типу специфічних стержнеподібних мідних доліт (рис. 2, 5), що мають численні аналогії в матеріалах майкопської культури й вироблені з кавказького металу⁷⁸, дає підставу вважати їх імпортами з Північного Кавказу і говорити про одночасність майкопської культури та пізньотрипільських пам'яток Причорномор'я. Майкопська культура нині датується другою половиною III тисячоліття до н. е. шляхом порівняння з культурами Малої Азії, Месопотамії, Ірану⁷⁹.

Отже, пізнє Трипільля причорноморських степів, а також синхронні пам'ятки типу Сандрак I, Троянова, Софіївки, Вихватинців існували у другій половині III тисячоліття до н. е. Наприкінці першої його половини виникли, певно, поселення типу Колодяжного, Жванця. Можливо, існують до початку II тисячоліття до н. е. лісостепові пізньотрипільські пам'ятки заключної фази — Городище, Касперівці, Городськ тощо. Таким чином, вважаємо можливим датувати всі пізньотрипільські пам'ятки, про які йшлося вище, 2600—2000 рр. до н. е.

З'ясовуючи абсолютний вік пізнього Трипільля, автор спирався лише на досягнення історичної хронології, хоча наявні дані за радіовуглецевим методом деякою мірою стверджують запропоноване вище датування. Так, для поселення Маяки є дві дати — 2390 і 2450 рр. до н. е., одержані в лабораторіях Ленінграда та Берліна⁸⁰. Слід, проте, зауважити, що обидві дати «традиційні», не кореговані новітнім дендрохронологічним методом (згідно з цією корекцією, вони сягали б IV тисячоліття до н. е.). Взагалі, здається передчасним беззастережне визнання всіх дат за методом C¹⁴, бо тенденція до значного поглиблення культур неоліту і енеоліту, пов'язана з дальшим розвитком цього методу, створює небезпеку остаточного розриву між ним і наріжним каменем історичної хронології — майже незмінною хронологією стародавнього Єгипту і Месопотамії⁸¹. Позитивність радіовуглецевого датування безсумнівна, але його теоретичні засади і методика визначень ще не можуть вважатися остаточно розробленими. До того ж справді наукової ваги набувають не поодинокі визначення, а цілі серії дат, одержані з різних пам'яток і в різних лабораторіях. Отже, беручи існуючі дати до уваги, ми

⁷⁶ Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век..., стор. 23—30; Г. И. Георгиев. Н. Я. Мерперт. Вказ. праця, стор. 152—156.

⁷⁷ J. Mellaart. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age.— *Anatolian Studies*, VII. London, 1957, стор. 55—88.

⁷⁸ Е. Н. Черных. О древнейших очагах металлообработки Юго-Запада СССР.— *КСИА АН СССР*, вып. 123, 1970, стор. 26—31.

⁷⁹ А. А. Иессен. Майкопская культура и ее датировка.— Тезисы докладов на заседаниях Отделения исторических наук АН СССР, посвященных итогам полевых исследований 1961 г. М., 1962, стор. 19—22; А. А. Формозов. Каменный век и энеолит Прикубанья. М., 1965, стор. 144—147.

⁸⁰ А. А. Семенов, Е. Н. Романова, П. М. Долуханов. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА.— *СА*, № 1, 1969, стор. 256; H. Quitta, G. Kohl. Neue Radiocarbonaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion.— *Zeitschrift für Archäologie*, N. 3. Berlin, 1969, стор. 248.

⁸¹ Е. Neustupný. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South—East Europe.— *Slovenská archeológia*, XVI-1. Bratislava, 1968, стор. 19—60; його ж. Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods in Central and South—East Europe II.— *Archeologické rozhledy*, XXI, S. 6, 1969, стор. 783—809.

з деякою обережністю ставимось до результатів радіовуглецевого аналізу.

Порівняно добре розроблена періодизація пізнього Трипілья і можливість абсолютного його датування з позицій історичної хронології роблять цей етап найбільш «забезпеченою» ланкою трипільської культури. Це створює сприятливі умови для застосування ретроспективного методу у визначенні хронології більш давніх її етапів.

В. Г. ЗБЕНОВИЧ

Хронологія позднего Триполья

Резюме

В статье рассматриваются вопросы периодизации и абсолютной хронологии памятников заключительной поры позднего Триполья (этап С/II—γ/II по схеме Т. С. Пассек). Основу периодизации составляет тип памятника — структурная единица археологической культуры (по Ю. Н. Захаруку), характеризующаяся определенными временными и территориальными рамками; группы однотипных памятников, последовательно сменяющие одна другую в каждом микрорайоне, определяют в совокупности содержание всего позднего этапа Триполья.

Устанавливается такая последовательность в развитии культуры: памятники типа Кубань — Городище — Эрбичень (между двумя первыми существует хронологический разрыв) в Попрутье; Жванец — Выхватинцы — Цвикловцы (последним на Верхнем Днестре отвечают памятники типа Касперовцев) на Среднем Днестре; Усатово — Маяки — Фолтешти в Причерноморье; Сандраки I — Сандраки II на Южном Буге; Колодяжное — Троянов — Городск на Волыни; Софиевка на Днепре (между ней и более ранними поселениями типа Лукашей существует хронологический разрыв).

Могут быть синхронизированы памятники типа Жванца, Колодяжного и отчасти Кубани; Усатово и Маяки, Сандраки I, Троянов, Софиевка, Выхватинцы; Городище, Касперовцы, Цвикловцы, Сандраки II, Городск. Наиболее поздним является поселение Эрбичень в Молдове (Румыния).

Автор датирует указанные памятники временем 2600—2000 гг. до н. э. путем привязки их к схемам исторической хронологии Восточного Средиземноморья, Анатолии, Северного Кавказа.

В. А. ШРАМКО

Про час появи орного землеробства на Півдні Східної Європи

Розвиток техніки обробітку ґрунту на ранніх ступенях історії землеробства на Півдні Східної Європи — питання ще мало вивчене. Суперечливі погляди існують навіть щодо перших примітивних знарядь, якими користувались землероби епохи неоліту. За традицією вважалось, що спочатку головним знаряддям оранки була мотика з роговим, кістяним або кам'яним наконечником¹. Проте останнім часом дослідники відмовляються від цього погляду. На їх думку, наконечники мотик трапляються порівняно рідко і не скрізь, де є інші сліди землеробства. Ю. Я. Новиков висловив припущення, що при найпримітивнішій формі землеробства ґрунт взагалі не обробляли, а зерна злаків розкидали по вологій поверхні в тих місцях, де були родючі річкові відкладення². Такий спосіб,

¹ Возникновение и развитие земледелия. М., 1967, стор. 20, 24.

² Ю. Я. Новиков. О возникновении земледелия в его первоначальных формах.— СА, № 4. М., 1959, стор. 29—41.